

ΓΚΑΪΛΣ ΜΙΛΤΟΝ

ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ

ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή της μητρόπολης
του μικρασιατικού Ελληνισμού

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΑΛΕΞΗΣ ΚΑΛΟΦΩΛΙΑΣ

23Η ΧΙΛΙΑΔΑ

ΜΙΝΩΑΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΤΖΑΪΛΣ ΜΙΛΤΟΝ

ΧΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ
ΣΜΥΡΝΗ 1922

Η καταστροφή της μητρόπολης
του μικρασιατικού Ελληνισμού

Μετάφραση: Αλέξης Καλοφωλιάς

Ο μεταφραστής ευχαριστεί το ΕΛΙΑ
και το βιβλιοπωλείο «Ναυτίλος» για τη βοήθειά τους.
Α.Κ.

Στον Γκάυ
Τζ.Μ.

Κατηγορία: ΙΣΤΟΡΙΑ

Συγγραφέας και τίτλος πρωτοτύπου:
Giles Milton, *Paradise lost, Smyrna 1922: The Destruction of Islam's City of Tolerance*

First published in Great Britain in 2008 by Sceptre

All rights reserved.

Copyright© Giles Milton 2008

Maps by Martin Collins

Cover photographs: © Getty Images (front), © Corbis (back left),

© popperfoto.com (back right).

Cover design: Antigone Konstantinidou

Παραγωγή: ΜΙΝΩΑΣ Α.Ε.Ε.

1η έκδοση στην Ελλάδα: Αύγουστος 2008

1η ανατύπωση: Οκτώβριος 2008

2η ανατύπωση: Οκτώβριος 2008

3η ανατύπωση: Νοέμβριος 2008

4η ανατύπωση: Δεκέμβριος 2008

5η ανατύπωση: Ιανουάριος 2009

6η ανατύπωση: Μάρτιος 2009

7η ανατύπωση: Σεπτέμβριος 2009

8η ανατύπωση: Σεπτέμβριος 2010

9η ανατύπωση: Φεβρουάριος 2012

Μετάφραση: Αλέξης Καλοφωλιάς

Επιμέλεια χειμένου: Χριστίνα Τούτωνα

Προσαρμογή εξωφύλλου: Σοφία Ζώρα

Copyright© για την παρούσα έκδοση:

Εκδόσεις ΜΙΝΩΑΣ

Τ.Θ. 504 88, 141 10 Ν. Ηράκλειο, ΑΘΗΝΑ

τηλ.: 210 27 11 222 – fax: 210 27 11 056

www.minoas.gr • e-mail: info@minoas.gr

ISBN 978-960-699-821-8

Ο ΤΡΟΧΟΣ ΤΗΣ ΤΥΧΗΣ

ΤΟ ΘΕΑΜΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΙΠΠΙΚΟΥ καθώς κάλπαζε στην προκυμαία ήταν αληθινά μεγαλοπρεπές. Οι ιππείς κάθονταν καμαρωτοί στις σέλες τους, με τα γυμνά γιαταγάνια τους να αστράφτουν στον ήλιο. Φορούσαν μαύρα κιρκασιανά φέσια που έφεραν το άστρο και την ημισέληνο. Καθώς κάλπαζαν, φώναζαν: «Κόρχμα! Κόρχμα!»¹

Ήταν 9 Σεπτεμβρίου 1922, και χιλιάδες κάτοικοι της Σμύρνης παρακολουθούσαν ανήσυχοι την είσοδο του ιππικού στην πόλη. Στη βεράντα του περίφημου Σπόρτινγκ Κλαμπ, μια παρέα Βρετανοί επιχειρηματίες σηκώθηκαν όρθιοι για να δουν καλύτερα την ιστορική σκηνή. Στις παρακείμενες ελληνικές αποθήκες, οι συσκευαστές και οι φορτοεκφορτωτές ξεχύθηκαν στην αποβάθρα. «Ζήτω ο Κεμάλ» φώναζαν γεμάτοι έξαψη, υμνώντας τον άνδρα που σύντομα θα αποκτούσε την προσωνυμία «Ατατούρκ».

Η είδηση της άφιξης του τουρκικού στρατού εξαπλώθηκε ταχύτατα στην αμερικανική παροικία του Παραδείσου, όπου ο δρ Αλεξάντερ ΜακΛάχλαν παρακολουθούσε προσεκτικά την κατάσταση για να εντοπίσει πιθανά σημάδια αναταραχής. Ύψωσε την αστερόεσσα στο κτίριο του κολεγίου ως μέτρο ασφαλείας και κατέστρωσε αμέσως σχέδια εκτάκτου ανάγκης. Παρ' όλα αυτά, παρέμενε αισιόδοξος για τις εξελίξεις. Όταν ο Βρετανός πρόξενος σερ Χάρρυ Λαμπ προσφέρθηκε να βοηθήσει στην ασφαλή απομάκρυνση των Αμερικανών πολιτών, ο ΜακΛάχλαν αρνήθηκε ευγενικά. «Πίστευα ότι δεν κινδυνεύαμε αν παραμέναμε στις θέσεις μας» θα γράψει αργότερα.

Καθώς η μέρα προχωρούσε, η Σμύρνη κρατούσε την αναπνοή της. Η θριαμβευτική είσοδος του τουρκικού ιππικού ήταν η κατάληξη ενός σκληρού τριετούς πολέμου με την Ελλάδα – ενός πολέμου που διεξήχθη

¹ «Μη φοβάστε! Μη φοβάστε!» (Σ.τ.Μ.)

σε τουρκικό έδαφος και στον οποίο η Βρετανία και άλλες δυτικές δυνάμεις είχαν υποστηρίξει και εξοπλίσει τους Έλληνες.

Τώρα υπήρχαν φόβοι ότι θα ακολουθούσαν αντίποινα. Η Σμύρνη ήταν γνωστή σε όλο τον ισλαμικό κόσμο για την πλειοψηφία του χριστιανικού πληθυσμού της και υπήρχαν ανησυχίες ότι ο προσφάτως νικητής τουρκικός στρατός θα επέδραμε στην πόλη, εξαπολύοντας την τρομερή οργή του επί των κεφαλών των άπιστων Σμυρνιτών. Στο κάτω κάτω, η Σμύρνη ήταν μια πόλη που είχε προ πολλού στρέψει το βλέμμα της προς τα δυτικά, προς την Ελλάδα και τα ζεστά νερά του Αιγαίου. Δε θύμιζε διόλου τις άγονες εκτάσεις της κεντρικής Ανατολίας, απ' όπου είχε έρθει το τουρκικό ιππικό. Ο ελληνικός πληθυσμός της ήταν διπλάσιος από εκείνον της Αθήνας και παντού υπήρχαν διάσπαρτα ίχνη του ένδοξου βυζαντινού παρελθόντος της. Στο ημίφως των κεριών των θολωτών εκκλησιών της, ορθόδοξοι ιερείς έψαλλαν ύμνους στον άγιο Πολύκαρπο, που μαρτύρησε εδώ το δεύτερο αιώνα. Ακόμα και σ' εκείνα τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, η Σμύρνη είχε άριστα διαπιστευτήρια. Ο ευαγγελιστής Ιωάννης είχε ιδρύσει στην πόλη μία από τις Επτά Εκκλησίες της Μικράς Ασίας.

Ως το 1922, ο χριστιανικός πληθυσμός της πόλης περιλάμβανε Έλληνες, Αρμένιους, Λεβαντίνους, Ευρωπαίους και Αμερικανούς. Πολλοί φοβόντουσαν ότι το αποκαλυπτικό όραμα ολέθρου του αγίου Ιωάννη θα γινόταν πραγματικότητα. Υπήρχαν προβλέψεις για επιστροφή στις ζοφερές ημέρες του παρελθόντος, τότε που οι στρατιές των μουσουλμάνων κατακτητών συνήθιζαν να επιδίδονται σε τριήμερη λεηλασία μετά την κατάληψη μιας πολιορκούμενης πόλης.

Ωστόσο, δεν υπήρξε ουσιαστική αντίσταση στον τουρκικό στρατό, ενώ ελάχιστοι κάτοικοι πίστευαν στ' αλήθεια ότι η πόλη θα είχε τέτοια μοίρα. Η Σμύρνη θεωρούνταν από παλιά προπύργιο ανεκτικότητας – πατρίδα πολλών εθνοτήτων με κοινές προσδοκίες για το μέλλον και αλληλοεξαρτώμενες ζωές. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι Αμερικανοί που έμεναν εδώ είχαν ονομάσει την παροικία τους Παράδεισο¹ η ζωή ήταν

¹ Στα τουρκικά Παρναντί Κιζίλκουλού. (Σ.τ.Μ.)

απαλλαγμένη από θρησκευτικές προκαταλήψεις και πολλοί θεωρούσαν ειρωνεία της τύχης το γεγονός ότι είχαν έρθει στον κόσμο του Ισλάμ για να βρουν μια πόλη που δεν είχε ίχνος από τη στενομουαλιά που κυριαρχούσε στις πατρίδες τους.

Όμως οι κάτοικοι της Σμύρνης ήταν πεπεισμένοι ότι η πόλη τους θα γλίτωνε για έναν ακόμη λόγο. Στο λιμάνι υπήρχε η καθησυχαστική παρουσία είκοσι ενός τουλάχιστον πολεμικών πλοίων, μεταξύ των οποίων έντεκα βρετανικά, πέντε γαλλικά και κάμποσα ιταλικά. Υπήρχαν επίσης τρία μεγάλα αμερικανικά αντιτορπιλικά, ανάμεσά τους και το άρτι αφιχθέν *Λίτςφιλντ*. Όλοι πίστευαν ότι αυτά τα πλοία θα απέτρεπαν τυχόν αγριότητες του τουρκικού στρατού.

Στα μέσα του απογεύματος της ίδιας μέρας, η πόλη πήρε μια συλλογική ανάσα ανακούφισης. Ήταν προφανές ότι οι ολέθριες προβλέψεις ήταν λαθεμένες. Η Σμύρνη θα γλίτωνε. Στο γαλήνιο προάστιο του Μπουρνόβα,¹ όπου είχαν τις επαύλεις τους οι μεγάλες λεβαντίνικες οικογένειες, πολλοί πίστευαν ότι το αίσθημα του πανικού ήταν εξαρχής υπερβολικό. Η Ορτάνς Γουντ είχε περάσει σχεδόν όλο το πρωινό κοιτάζοντας την παρέλαση του ιππικού από το παράθυρο του σαλονιού της. Τώρα ένιωθε ότι ο κίνδυνος είχε παρέλθει. «Επικρατεί απόλυτη τάξη και ηρεμία» σημείωσε εκείνη τη μέρα στο ημερολόγιό της. «Δεν έπεσε ούτε τουφεκιά. Η διοίκηση πέρασε από ελληνικά σε τουρκικά χέρια μέσα σε απόλυτη ηρεμία και παρά τις προσδοκίες και τις εκτιμήσεις».

Επιπλέον, η Ορτάνς αισθανόταν δικαιωμένη. Είχε προβλέψει με βεβαιότητα στην οικογένειά της ότι γινόταν πολλή φασαρία για το τίποτε και επέμενε εξαρχής ότι η μετάβαση της εξουσίας στους Τούρκους θα γινόταν ειρηνικά.

Άλλοι καλωσόρισαν την άφιξη του τουρκικού στρατού έπειτα από πολλές ημέρες αβεβαιότητας. Η Γκρέις Ουίλλιαμσον, μια Αγγλίδα νοσοκόμα που ζούσε στην πόλη, αισθάνθηκε ανακούφιση και χαρά που όλα είχαν τελειώσει. «Τι εβδομάδα κι αυτή που περάσαμε!» γράφει. «Δεν έγινε

¹ Στα αρχαία ελληνικά Πρινόβαρις. (Σ.τ.Μ.)

σχεδόν καμία φασαρία... Ούτε ένας πυροβολισμός δεν έπεσε στους δρόμους! Δόξα τω Θεώ. Είναι τέτοια η ανακούφιση, που ενδόμυχα όλοι χαίρονται που ξανάρθαν οι Τούρκοι».

Όσα συνέβησαν τις δύο εβδομάδες που ακολούθησαν λογίζονται αναμφίβολα ως μία από τις πλέον συγκλονιστικές ανθρώπινες τραγωδίες του εικοστού αιώνα. Αθώοι άμαχοι –άνδρες, γυναίκες και παιδιά από πολλές διαφορετικές εθνότητες– βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας ανθρωπιστικής καταστροφής τέτοιας κλίμακας που ο κόσμος δεν είχε ξαναδεί. Ολόκληρος ο πληθυσμός της πόλης έπεσε θύμα μιας παράτολμης αντίληψης περί εξωτερικής πολιτικής, που είχε οδηγήσει στον όλεθρο και τη συμφορά.

Ο Αμερικανός πρόξενος Τζορτζ Χόρτον υπήρξε μάρτυρας τόσο φρικτών σκηνών, ώστε θα τις θυμόταν σε όλη του τη ζωή. «Ένα από τα δυσνατότερα αισθήματα που πήρα μαζί μου από τη Σμύρνη» γράφει «ήταν το αίσθημα της ντροπής γιατί ανήκα στο ανθρώπινο γένος».

Οι *New York Times* το έθεσαν πιο λακωνικά: «Η Σμύρνη σβήστηκε απ' το χάρτη» ήταν ο τίτλος τους. Δεν επρόκειτο για υπερβολή, ήταν μια τολμηρή απεικόνιση της κατάστασης.

Οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες γαντζώθηκαν απελπισμένα από την ελπίδα πως οι δυτικές κυβερνήσεις, που είχαν κάνει τόσα πολλά για να κλιμακώσουν την κρίση, θα έσπευδαν τώρα να τους σώσουν. Αλλά οι συγκεκριμένες κυβερνήσεις επέδειξαν πρωτοφανή αναλγησία ακόμα και προς τους ίδιους τους υπηκόους τους, προτιμώντας να εγκαταλείψουν τους πρόσφυγες στη μοίρα τους παρά να θέσουν σε κίνδυνο την ευκαιρία να συνάψουν ευνοϊκές συμφωνίες με το νικηφόρο τουρκικό καθεστώς.

Μέσα από τον πόνο και τη δυστυχία αναδείχθηκαν πράξεις υπέρτατου ηρωισμού – άνδρες και γυναίκες εξέθεσαν σε κίνδυνο τις ζωές τους για να σώσουν τους ανίσχυρους που είχαν παγιδευτεί στον εφιάλτη. Ένα από αυτά τα άτομα έθεσε σε εφαρμογή ένα σχέδιο που διεκδικεί τον τίτλο της πιο εξωφρενικής επιχείρησης διάσωσης της σύγχρονης ιστορίας. Όμως, φαινόταν εξαιρετικά απίθανο ότι ο άνθρωπος αυτός θα μπορούσε να σώσει τα τεράστια πλήθη προτού τα καταπιεί η συμφορά.

Κανείς δεν ήταν σε θέση να αποτρέψει την ακόμα μεγαλύτερη κρίση που ακολούθησε την καταστροφή της Σμύρνης. Σχεδόν δύο εκατομμύρια άνθρωποι εγκλωβίστηκαν σε μια καταστροφή πραγματικά επικών διαστάσεων – μία κρίση η οποία συγκλόνισε Ευρώπη και Αμερική, επιφέροντας την πτώση δύο κυβερνήσεων. Την ώρα που οικογένειες εκδιώκονταν βίαια από τις πατρογονικές τους εστίες –και δύο χιλιάδες χρόνια χριστιανικού πολιτισμού στη Μικρά Ασία γνώριζαν βίαιο τέλος– μια δραστήρια νέα χώρα γεννιόταν. Από τις στάχτες της Σμύρνης ξεπήδησε η σύγχρονη τουρκική δημοκρατία του Κεμάλ Ατατούρκ.

Τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1922 δε θ' αργούσαν να γίνουν άλλο ένα κεφάλαιο της ιστορίας. Ωστόσο, η καταστροφή της Σμύρνης εξακολουθεί να στοιχειώνει καθημερινά μια χούφτα ανθρώπους – που όλοι τώρα διάγουν την ένατη δεκαετία της ζωής τους.

«Λοιπόν, σε ποια γλώσσα θα θέλατε να συνομιλήσουμε;» με ρωτάει ο Πέτρος Μπρούσαλης, ενενήντα τριών ετών, όταν τον επισκέπτομαι στο σπίτι του στην Αθήνα. Μιλάει με προφορά τραγανιστή και παλιομοδίτικη σαν μπισκότο Χάντλυ εντ Πάλμερ. «Ελληνικά, γαλλικά ή αγγλικά; Τα αγγλικά μου είναι λιγάκι “σκουριασμένα” για την εποχή μας».

Η προφορά του είναι η προφορά της εδουαρδιανής γκουβερνάντας του, τα αισθήματά του αυτά ενός ανθρώπου που δε συνήλθε ποτέ από την απώλεια της παιδικής του ηλικίας. «Ξεχάστε την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια και τη Βηρυτό» λέει. «Η Σμύρνη πριν από την καταστροφή ήταν το πιο κοσμοπολίτικο μέρος του κόσμου».

Η πόλη όπου γεννήθηκε ο Πέτρος ήταν ένας τόπος όπου καμήλες φορτωμένες με σύκα περνούσαν δίπλα από το τελευταίο μοντέλο της αυτοκινητοβιομηχανίας Νιούτον Μπέννετ όπου η παράξενη καινούρια μόδα του κινηματογράφου είχε γίνει δεκτή ήδη από το 1908. Στη Σμύρνη έδρευαν δεκαεπτά εταιρείες που εμπορεύονταν αποκλειστικά είδη πολυτελείας τα οποία εισάγονταν απευθείας από το Παρίσι. Και όταν ο πατέρας του Πέτρου ήθελε να διαβάσει μια καθημερινή εφημερίδα, μπορούσε να διαλέξει ανάμεσα σε έντεκα ελληνικές, επτά τουρκικές, επτά αρμενι-

κές, τέσσερις γαλλικές και πέντε εβραϊκές, για να μην αναφέρουμε όσες εισάγονταν από σχεδόν κάθε ευρωπαϊκή πρωτεύουσα.

Η οικογένεια Μπρούσαλη ήταν ευκατάστατοι έμποροι που είχαν τα γραφεία τους στην καρδιά της Σμύρνης. Αργά το απόγευμα, όταν ο κακόφημος *μπάτ* (μπάτης) ή δυτικός άνεμος φυσούσε από τη θάλασσα, οι γονείς του Πέτρου φορούσαν τα καλά τους ρούχα και έβγαιναν για την απογευματινή περαντζάδα κατά μήκος της προκυμαίας του Αιγαίου. Οι επιβλητικές τράπεζες και οι λέσχες της προκυμαίας ήταν απτά σύμβολα της ακμής της Σμύρνης. Το Σπόρτινγκ Κλαμπ, το Γκραντ Οτέλ Κράιμερ Παλάς και το Θέατρο της Σμύρνης ήταν μεγάλοπρεπα κτίρια, που ο λευκός όγκος τους αστραποβόλούσε κάτω από το φως του ήλιου και τα καθιστούσε ορατά από απόσταση χιλιομέτρων.

Ανάμεσα στο μεγαλείο υπήρχε έντονη ανθρώπινη δραστηριότητα. Γυρολόγοι και μικροπωλητές πουλούσαν τηνπραμάτεια τους πάνω στην προκυμαία, που είχε μήκος κοντά ενάμισι χιλιόμετρο. Νερουλάδες κουβαλούσαν τα κουδουνιστά μπρούντζινα δοχεία τους, ενώ χότζες –ιεροδιδάσκαλοι του Ισλάμ– μουρμούριζαν προσευχές, ελπίζοντας να κερδίσουν κάνα δυο δεκάρες. Και φτωχοί δικολάβοι, συνήθως Ιταλοί, παρέδιδαν μαθήματα ξένων γλωσσών σε τιμή ευκαιρίας. «Έβλεπες όλες τις φυλές...» θυμάται ο Γάλλος δημοσιογράφος Γκαστόν Ντεσάν. «Ελβετούς ξενοδόχους, Γερμανούς εμπόρους, Αυστριακούς ράφτες, Άγγλους μυλωνάδες, Ολλανδούς εμπόρους σύκων, Ιταλούς χρηματιστές, Ούγγρους γραφειοκράτες, Αρμένιους πράκτορες και Έλληνες τραπεζίτες».

Η προκυμαία ήταν γεμάτη εύθυμα μπαρ, ζυθοπωλεία και σκιερά υπαίθρια καφενεία, που οι μυρωδιές των εδεσμάτων τους γαργαλούσαν τον ουρανίσκο. Η μυρωδιά της ψημένης κανέλας κυριαρχούσε σε ένα αρμένικο ζαχαροπλαστείο καπνός με άρωμα μήλου αναδινόταν από τους ναργιλέδες στα τουρκικά καφενεία. Καφές και ελιές τριμμένη μέντα και αρμανιάκ – κάθε μυρωδιά ήταν ξεχωριστή και όλες μαζί μαρτυρούσαν την παρουσία δεκάδων γαστριμαργικών παραδόσεων. Στα εστιατόρια του λιμανιού της Σμύρνης έβρισκες τα πάντα: γλυκά του Καυκάσου, *boeuf à la mode* ελληνικές πίτες και πουτίγκες του Γιορκσάιρ.

Δεν ήταν όμως μόνο τα ρουθούνια των μελών της οικογένειας Μπρού-

σαλή που απολάμβαναν τον απογευματινό περίπατο. Οι ορχήστρες στις υπαίθριες σκηνές έπαιζαν ανάλαφρες ιταλικές οπερέτες, ενώ στα πιο «μοντέρνα» κέντρα διασκέδασης το σκανταλιάρικο πιάνο του ραγκτάιμ σκόρπιζε ένα πνεύμα ανεμελιάς. Ο πρόξενος Τζορτζ Χόρτον –συνομήλικος των γονιών του Πέτρου– θυμόταν ότι κάθε καφενείο «είχε τα δικά του πολιτάκια, δηλαδή ορχήστρες με κιθάρα, μαντολίνο και τσίτερ. Οι οργανοπαίκτες πρόσθεταν μεγάλο μπρίο στο ρεπερτόριό τους με την εκτέλεση τοπικών τραγουδιών και αυτοσχεδιασμών... Το κέφι των Σμυρνιών ήταν ασυγκράτητο».¹

Ο Χόρτον είχε ζήσει σε πολλά μέρη του κόσμου, αλλά κανένα δεν κέντρισε τη φαντασία του όπως η Σμύρνη. Διέθετε το κλίμα της Νότιας Καλιφόρνιας, την αρχιτεκτονική της Κυανής Ακτής και ομορφιές που δεν υπήρχαν σε κανένα άλλο μέρος του κόσμου. «Σε καμία πόλη στον κόσμο η Ανατολή και η Δύση δε συνυπάρχουν με τόσο θαυματικό τρόπο όπως στη Σμύρνη, διατηρώντας ταυτόχρονα τις, τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, χαρακτηριστικές τους ιδιότητες»² γράφει.

Στην πόλη κυριαρχούσε το ελληνικό στοιχείο. Ο πληθυσμός των Ελλήνων άγγιζε τις τριακόσιες είκοσι χιλιάδες ψυχές και είχαν το μονοπώλιο των ξερών σύκων, της σουλτανίνας και των βερίκοκων – προϊόντα για τα οποία η Σμύρνη ήταν ξακουστή. Επιπλέον ήταν ιδιοκτήτες πολλών από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της πόλης, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνονταν τα δύο μεγαλύτερα πολυκαταστήματα, του Ξενόπουλου και το Οριστιμπάκ, που εμπορεύονταν αγαθά εισαγόμενα απ' όλον τον κόσμο.

Σε αυτό το εμπορικό κέντρο, πάνω από οκτώ δεκαετίες νωρίτερα, ο νεαρός Πέτρος Μπρούσαλης έμαθε για πρώτη φορά τι θα πει πολυτέλεια.

¹ George Horton, *Η μάστιγα της Ασίας* [Blight of Asia], μτφρ. Β. Γ. Σολομωνίδου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006. Πρώτη ελληνική έκδοση: Εστία Νέας Σμύρνης, Ένωσης Σμυρναίων-Θρακικών Κέντρον, Αθήνα 1980, σ. 102. (Σ.τ.Μ.)

² Horton, *ό.π.*, σ. 102. (Σ.τ.Μ.)

Θυμάται τον εαυτό του να συνοδεύει τη μητέρα του και τις τρεις ψηλόμευτες θείες του σε πολυέξοδες εξορμήσεις για ψώνια, που περιλάμβαναν υποχρεωτικές στάσεις σε αυτά τα δύο καταστήματα. Η οικογένεια Μπρούσαλη ζούσε στο Κορδελιό, στην άλλη πλευρά του κόλπου. Από εκεί, ένα σύντομο ταξίδι με το καραβάκι τούς πήγαινε στο κέντρο της πόλης – μία απίθανη περιπέτεια για ένα πεντάχρονο παιδί. Όμως, στον Πέτρο δεν άρεσε να τον σέρνουν από μαγαζί σε μαγαζί τέσσερις φλύαρες γυναίκες που επέμεναν να φορούν φανταχτερά καπέλα στις καταναλωτικές τους εξορμήσεις. «Δε μου άρεσε καθόλου» θυμάται με ένα αμυδρό χαμόγελο. «Ακόμα και όταν ήμουν μικρό παιδί, το θεωρούσα αναξιοπρεπές. Άσε που οι θείες μού έδιναν τα πακέτα τους να κουβαλήσω». Όμως, ο νεαρός Πέτρος γούρλωνε τα μάτια του μαγεμένος όταν η γυναικεία ακολουθία του έμπαινε στο κατάστημα Ξενόπουλου στην οδό των Φράγκων. «Τα πάντα ήταν εισαγωγής από το εξωτερικό» θυμάται. «Μπισκότα σε μεγάλα κουτιά, σοκολάτες, καραμέλες λεμόνι. Μέχρι σήμερα μπορώ να φέρω στο μυαλό μου τα ονόματά τους».

Οι Έλληνες διέπρεπαν σε κάθε κοινωνικό τομέα και σε κάθε επάγγελμα. Η Σμύρνη καμάρωνε για τις πολλές ορθόδοξες εκκλησίες της και τα εξίσου πολλά σχολεία της. Ο νεαρός Αριστοτέλης Ωνάσης ήταν ένας από τους πολλούς Έλληνες Σμυρναίους που φοίτησαν στην περίφημη Σχολή Αρώνη.

Στην ιδιοκτησία των Ελλήνων βρίσκονταν ακόμη πολλά από τα καλύτερα ξενοδοχεία, ζυθοπωλεία και καφενεία της πόλης – κέντρα όπως η Ακρόπολη, το Λουξεμβούργο και ο Βόρειος Πόλος. Ωστόσο, οι Έλληνες ιδιοκτήτες δε βασιζόνταν αποκλειστικά σε ελληνική πελατεία. Ο Γάλλος Λουί ντε Λωνέ θυμόταν πως, περνώντας έξω από ένα καφενείο, είδε «πράσινα τουρμπάνια, κόκκινα φέσια, μαύρα αρμένικα καπέλα κεντημένα με ροζ κλωστή και το λαμπερό γυαλί των ναργιλέδων».

Επίκεντρο της επιχειρηματικής δραστηριότητας των Ελλήνων ήταν η προκουμαία, εκεί όπου οι πλουσιότεροι έμποροι είχαν τις αποθήκες τους. Ένας απ' αυτούς ήταν ο παππούς του Πέτρου, ένας εξαγωγέας σύκων που διέθετε τους καρπούς του σε εμπόρους από μακρινά μέρη.

«Στην προκουμαία άκουγες όλες τις γλώσσες του κόσμου» θυμάται ο

Πέτρος «και έβλεπες πλοία από παντού. Υπήρχαν τόσα πολλά πλοία, που αναγκάζονταν να αράζουν με την πρύμνη στην προκυμαία».

Το λιμάνι ήταν πράγματι ένα από τα αξιοθέατα της Σμύρνης. Υπήρχαν τριάντα τρεις ατμοπλοϊκές εταιρείες που ανεφοδιάζαν με καύσιμα τα φορτηγά που κατέφθαναν καθημερινά από το Λονδίνο, το Λίβερπουλ, τη Μασσαλία, τη Γένοβα, το Μπρίντεζι, την Τεργέστη και την Κωνσταντινούπολη, όπως και από τα μεγαλύτερα λιμάνια του Λεβάντε.

Καθώς τα εμπορεύματα και οι καρποί φορτώνονταν στα φορτηγά πλοία, ο παππούς του Πέτρου επέλεγε τα πιο ώριμα και ζουμερά σύκα για να φιλέψει μ' αυτά το νεαρό εγγονό του. «Τον θυμάμαι επίσης να διαλέγει κάθε χρόνο ένα κιβώτιο που προοριζόταν για δώρο στο βασιλικό ζεύγος της Μεγάλης Βρετανίας».

Οι Έλληνες ζούσαν σε όλη την πόλη η ευρωπαϊκή κοινότητα είχε συναθροιστεί στη δική της συνοικία, πίσω ακριβώς από την προκυμαία. Ο Άλφρεντ Σάιμς, ένας καλοστεκούμενος ενενηνταεπτάχρονος που συνάντησα, θυμήθηκε ότι σχεδόν κάθε νύχτα της εβδομάδας υπήρχαν υπαίθριες δραστηριότητες. «Μόλις έπεφτε το σκοτάδι, οι υπηρέτριες σκούπιζαν τους δρόμους από τη σκόνη και έβγαζαν πολυθρόνες έξω απ' τα σπίτια» λέει. «Βεβαίως, υπήρχαν ελάχιστα αυτοκίνητα εκείνη την εποχή. Μετά το δείπνο έβγαιναν όλοι στους δρόμους και πρόσφεραν γλυκίσματα σε γείτονες και φίλους. Τα Χριστούγεννα τραγουδούσαμε όλοι τα κάλαντα στα γαλλικά, τα ελληνικά, τα αγγλικά και τα ιταλικά».

Η οδός των Φράγκων ήταν η κεντρική οδική αρτηρία που διέτρεχε την ευρωπαϊκή συνοικία. Είχε σχεδιαστεί πολύ πριν από την εμφάνιση του αυτοκινήτου και ήταν υπερβολικά στενή – ακόμα και για να χωρέσει την ανθρώπινη κυκλοφορία. Κι όμως, παρά το στριμωξίδι, τη ζέστη, το θόρυβο και τις συγκρούσεις με γαϊδούρια και καμήλες, παρέμενε ο πιο δημοφιλής εμπορικός δρόμος σε όλη την πόλη. Όταν ο Μαρσέλ Μιρτίλ έφθασε στην πόλη στη διάρκεια της παγκόσμιας περιοδείας του το 1909, αυτό που τράβηξε την προσοχή του ήταν τα κομμωτήρια. «Ήταν ευρύχωρα σαν αίθουσες χορού».

Εκτός των άλλων, εδώ βρίσκονταν και οι μεγάλες τράπεζες της πόλης – η τουρκική Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, η γαλλική Κρεντί Λυονναί, η βρετανική Μπρίτις Οριένταλ και η αυστριακή Τράπεζα της Βιέννης. Τουλάχιστον επτά χώρες διέθεταν τα δικά τους ταχυδρομικά δίκτυα, που λειτουργούσαν παράλληλα με τα Οθωμανικά Ταχυδρομεία. Επίσης, υπήρχαν αρκετές δεκάδες ναυτιλιακές ασφαλιστικές εταιρείες. Μία από τις πρώτες αναμνήσεις του Άλφρεντ Σάιμς είναι να στέκεται στις μύτες των ποδιών του στο παράθυρο του υπνοδωματίου του και να κοιτάζει την καθημερινή παρέλαση από ευρωπαϊκά καπέλα, φέσια και τσόχινες ρεπούμπλικες να περνάει από το Μπουλβάρ Αλιόττι, το δρόμο όπου κατοικούσε η οικογένειά του. «Οι επιχειρηματίες τζέντλεμαν ήταν πάντα κομποί» θυμάται. «Φορούσαν τα πιο καλοραμμένα κοστούμια και καπέλα».

Το πιο φανταχτερό κτίριο της ευρωπαϊκής συνοικίας ήταν το Γκραντ Οτέλ Κράιμερ Παλάς, με το αχανές λόμπι και τις μεγάλες τραπεζαρίες του. «Στο πρώτο σαλόνι» γράφει ένας Γάλλος πελάτης του ξενοδοχείου «υπήρχε μια ομάδα Άγγλων επισκεπτών, κατακόκκινων από τον ήλιο (ανήκαν σε ένα γκρουπ του ταξιδιωτικού γραφείου Τόμας Κουκ, άρτι αφιχθέν από την Ιερουσαλήμ)... Υπήρχαν νεαροί Τούρκοι που μόλις είχαν έρθει από μια παράσταση οπερέτας και φορούσαν φέσια ένα κρεβάτι σε μια γωνία στους τοίχους κρέμονταν εξωτικά χαλιά από το Τουρκεστάν και την Περσία πάνω σε ένα μικρό τραπέζι σκαλισμένο με φίλντισι υπήρχαν βρόμικα πιάτα, και μπορούσε κανείς να ακούσει συνεχώς κάποιον απ' τους σερβιτόρους να λέει: “Oui, Monsieur le Prince...”».

Ο ταξιδιωτικός οδηγός του Μπέντεκερ συνιστούσε ιδιαίτερος την παγωμένη ξανθιά μπίρα που εισαγόταν απευθείας από το Μόναχο. Το Γκραντ Οτέλ πρόσφερε επίσης γερμανικές εφημερίδες και είχε το πιο καλό εστιατόριο της πόλης, που σέρβιρε σπεσιαλιτέ όπως το *sauerbraden* και το *blanquette d'agneau* σε μια θορυβώδη διεθνή πελατεία. «Άγγλοι, Έλληνες και Γερμανοί πηγαиноέρχονταν μερικοί [πελάτες] φορούσαν ινδικά τουρμπάνια, άλλοι ρούχα στην τελευταία λέξη της μόδας από το Λονδίνο. Ένα γκρουπ τουριστών του ταξιδιωτικού γραφείου Τόμας Κουκ καθόταν με τον ξεναγό του στην κεφαλή του τραπεζιού, ο οποίος έβγαζε ένα σύντομο λογύδριο ανάμεσα σε κάθε πιάτο που κατέφθανε. Ήταν πολύ χαριτωμένοι εκεί-

νοι οι Άγγλοι και οι Αγγλίδες, ροδαλοί σαν βραστοί αστακοί, με τα ψάθινα καπέλα τους, τα ριχτά βέλα και μια κενή έκφραση που είναι τόσο χαρακτηριστική των νεαρών Άγγλων, που συνηθίζουν να λένε όλη την ώρα: “Ω!”»

Ακριβώς δίπλα στην ευρωπαϊκή περιοχή της Σμύρνης υπήρχε η δραστήρια αρμενική συνοικία, που στέγαζε άλλη μία ακμάζουσα κοινότητα της πόλης. Οι Αρμένιοι αριθμούσαν περί τις δέκα χιλιάδες ψυχές και είχαν τη φήμη ανθρώπων φίλεργων και ευσυνειδήτων. Ένας απ’ αυτούς που ζούσαν εκεί – ένας γιατρός ονόματι Καραμπέτ Χατσεριάν – θα έγραφε αργότερα ένα χρονικό της ζωής του στην πόλη. «Έπειτα από τρία χρόνια σκληρής δουλειάς στη Σμύρνη, είχα κατορθώσει να απολαμβάνω κάποια επαγγελματική επιτυχία» γράφει στην πρώτη σελίδα του ημερολογίου του. «Τα πήγαινα καλά, καθώς είχα γίνει ο γιατρός πολλών πλούσιων οικογενειών». Παρόμοια αισθήματα εμφανίζονται ξανά και ξανά σε σημειώσεις των Αρμενίων της Σμύρνης. Πράγματι, τα «πήγαιναν καλά» και είχαν μάθει να απολαμβάνουν τις αστικές τους ανέσεις.

Η γειτονική εβραϊκή συνοικία ήταν κατά παράδοση μία από τις πιο βρόμικες. Όμως, έως το 1909, όταν την επισκέφθηκε ο Μαρσέλ Μιρτίλ, είχε εκσυγχρονιστεί και οι συνθήκες υγιεινής ήταν ικανοποιητικές. Ωστόσο, διατηρούσε τη γραφικότητα που είχε σαγηνεύσει τους ταξιδιώτες του περασμένου αιώνα. Οι γυναίκες εξακολουθούσαν να φορούν παραδοσιακές ενδυμασίες της Ανατολής και φημίζονταν για την ομορφιά τους, παρόλο που, για τα γούστα του Μιρτίλ, είχαν μάλλον υπερβολικά «πλούσια» περιφέρεια. Οι Εβραίοι ένιωθαν εξίσου άνετα όταν έκαναν δουλειές με τους Έλληνες ή τους Τούρκους. «Είναι εξαιρετικά γλωσσομαθείς» γράφει ο Γκαστόν Ντεσάν «και μπορούν να μιλούν τουρκικά με τους Τούρκους και ελληνικά με τους Έλληνες». Σημείωσε με ενδιαφέρον ότι μεταξύ τους εξακολουθούσαν να μιλούν μια ισπανική διάλεκτο, κληρονομιά του διωγμού τους από την Ισπανία το 1492.

Οι Αμερικανοί ήταν μάλλον νεοαφιχθέντες. Άρχισαν να φτάνουν στη Σμύρνη στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και σύντομα εξελίχθηκαν σε μία από τις πλέον δραστήριες κοινότητες της πόλης. Στην πλειοψηφία τους

ζούσαν στον Παράδεισο –μια μεγάλη παροικία στις παρυφές της πόλης– και ίδρυσαν σημαντικά εκπαιδευτικά και ανθρωπιστικά ιδρύματα, ανάμεσα τους το Αμερικανικό Διεθνές Κολέγιο (American International College) για αγόρια, ένα Διεθνές Αμερικανικό Διακολεγιακό Ινστιτούτο (International American Collegiate Institute) για κορίτσια, καθώς και παραρτήματα της ΧΑΝ και της ΧΕΝ. Είχαν επίσης στην ιδιοκτησία τους την εταιρεία Στάνταρτ Όιλ Κόμπανυ, που η μεγάλη δεξαμενή της δέσποζε στο άκρο της προκυμαίας. Οι Αμερικανοί απασχολούσαν πολλές χιλιάδες εργάτες –ειδικά στην εταιρεία επεξεργασίας γλυκόριζας ΜακΆντριους εντ Φορμπς– και έχαιραν μεγάλου σεβασμού για το φιλανθρωπικό τους έργο.

Τους εκπροσωπούσε επιδέξια ο εκδηλωτικός Αμερικανός πρόξενος Τζορτζ Χόρτον, που βρισκόταν στην καρδιά κάθε κοινωνικής εκδήλωσης. «Τσάγια, χοροί, μουσικά απογεύματα και βραδιές δίνονταν στα πολυτελή σαλόνια των πλούσιων Αρμενίων και Ελλήνων» γράφει. «Υπήρχαν τέσσερις μεγάλες λέσχες, η Cercle de Smyrne (Κύκλος της Σμύρνης), στην οποία σύχναζαν κυρίως Βρετανοί, Γάλλοι και Αμερικανοί, η Sporting, που διέθετε ένα όμορφο κτίριο με κήπο στην προκυμαία, η ελληνική λέσχη και μία λέσχη στην εξοχή, γνωστή ως Country Club κοντά στο Αμερικανικό Κολέγιο, με εξαιρετικό γήπεδο γκολφ και ιππόδρομο».¹

Ο άνετος χαρακτήρας του Χόρτον και η επιθυμία του να περνάει καλά έκαναν τον ίδιο και τους Αμερικανούς φίλους του εξαιρετικά δημοφιλείς ανάμεσα στους κατοίκους της Σμύρνης.

Οι ξένοι τουρίστες που έφταναν με τα ποστάλια της γραμμής περιηγούνταν τη γραφική τουρκική συνοικία της πόλης, η οποία απλωνόταν στις βραχώδεις πλαγιές του όρους Πάγος.² Αυτή η περιοχή ήταν η πλέον πυκνοκατοικημένη, γεμάτη από σχεδόν ετοιμόρροπα κτίσματα – ένας λαβύρινθος από κατοικίες, καφενεία, μικρά καταστήματα και τζαμιά.

¹ Horton, ό.π., σ. 101-102. (Σ.τ.Μ.)

² Στα τουρκικά Κιζίλ νταγ. (Σ.τ.Μ.)

Οι εκατόν σαράντα χιλιάδες άνθρωποι που ζούσαν εκεί ήταν στην πλειονότητά τους τεχνίτες και μάστορες «που κατασκεύαζαν μπακιρένια σκεύη, κουδούνες για καμήλες, πέταλα, λουκέτα, αλυσίδες [και] βαρέλια για τη συγκομιδή των σύκων». Έτσι γράφει ο σερ Τσαρλς Ουίλσον – συγγραφέας του *Murray's Handbook*¹ προσθέτοντας ότι αυτοί ήταν οι μόνοι Τούρκοι που εξακολουθούσαν να φορούν παραδοσιακά ενδύματα. Οι επισκέπτες πλημμύριζαν το σουκ (παζάρι) αναζητώντας την Ανατολή του παραμυθιού. Όμως ακόμα και σ' αυτό το φτωχότερο τμήμα της Σμύρνης, έβρισκαν τα ίδια προϊόντα εισαγωγής που πωλούνταν και οπουδήποτε αλλού στην πόλη. Ο Λουί ντε Λωνέ βρήκε «κάθε είδους “μπιχλιμπίδια” από την Ευρώπη. Εδώ έβλεπες έναν πάγκο που θύμιζε το Λούβρο και λίγο παρακάτω έναν άλλο που έμοιαζε περισσότερο με το πολυκατάστημα Μπον Μαρσέ.² Μπότες έτοιμες για φόρεμα? ινδικά βαμβακερά από το Μάντσεστερ, παπιγιόν με λαστιχένιο περιλαίμιο, ελβετικά ρολόγια· μικροπωλητές με ρεντιγκότες και φέσια· πελάτες με δυτικά ρούχα».

Μολονότι οι Τούρκοι κατείχαν δευτερεύοντα ρόλο στο εμπόριο της Σμύρνης, κυριαρχούσαν στα πολιτικά δρώμενα της πόλης. Ο Οθωμανός διοικητής της Σμύρνης (βαλής) ήταν πάντα Τούρκος και πρωταρχικός του στόχος ήταν να υπηρετεί τα συμφέροντα όλων των διαφορετικών εθνοτήτων που ζούσαν στη Σμύρνη. Μια ματιά στην απογραφή του 1913 αποκαλύπτει τις δυσκολίες της αποστολής του. Οι χριστιανοί της Σμύρνης υπερτερούσαν αριθμητικά των μουσουλμάνων, σε αναλογία μεγαλύτερη του δύο προς ένα στην πόλη του βαλή οι χριστιανοί αποτελούσαν την πλειοψηφία, παρόλο που αυτή βρισκόταν στο μουσουλμανικό κόσμο. Για πολλούς Τούρκους –ιδιαίτερα για τους υπουργούς της κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη– η Σμύρνη ήταν η πόλη των απίστων.

«Vous êtes intéressé par Rahmi Bey?»³ ακούστηκε μια κοφτή φωνή

¹ Γνωστός ταξιδιωτικός οδηγός του δέκατου ένατου αιώνα. (Σ.τ.Μ.)

² Γνωστό πολυκατάστημα του Παρισιού, από το 1838. Θεωρείται το πρώτο πολυκατάστημα του κόσμου. (Σ.τ.Μ.)

³ Γαλλικά στο κείμενο: «Σας ενδιαφέρει ο Ραχμί Μπέης;» (Σ.τ.Μ.)

στην άλλη άκρη της γραμμής. «Πρέπει να με επισκεφθείτε. Απόψε. Στις τέσσερις».

Είχα ακολουθήσει τα ίχνη του καταδεκτικού, αφίκορου και αυταρχικού αλλά καλών προθέσεων Ραχμί Μπέη, του βαλή της Σμύρνης την εποχή που ο Πέτρος Μπρούσαλης και ο Άλφρεντ Σάιμς ήταν ακόμη μικρά παιδιά. Η ηλικιωμένη νύφη του Ραχμί, η προκλητικά κοσμική Έσμα Ντίνο Ντεγιέρ, εξακολουθεί να ζει στην οθωμανική έπαυλη που για μικρό χρονικό διάστημα υπήρξε κατοικία του βαλή. Εξωτερικά η έπαυλη εμφάνιζε σημάδια παρακμής. Μεγάλα κομμάτια σοβά είχαν ξεκολλήσει από την πρόσοψη, ενώ τα παραθυρόφυλλα ήταν καλυμμένα με σκόνη. Μόλις όμως έμπαινες μέσα, το κομψό μαρμάρινο αίθριο απέπνεε το γούστο μιας πιο εκλεπτυσμένης εποχής.

Με οδήγησαν στην κεντρική σάλα, όπου ένα επιβλητικό πορτρέτο του Ραχμί Μπέη κρεμόταν πάνω από το τζάκι. Καθίσαμε στο μισοσκόταδο, γιατί τα παντζούρια ήταν κλειστά και έμοιαζαν σαν να είχαν πάνω από μισό αιώνα να ανοιχτούν. Στο πάτωμα υπήρχαν στρωμένα ζωηρόχρωμα χαλιά από την Περσία και το Τουρκμενιστάν. Πάνω στο σεντούκι ήταν ακουμπισμένα ένα πιστόλι και ένα γιαταγάνι.

«Ήταν πλούσιος, εξαιρετικά καλλιεργημένος και μιλούσε άπταιστα τα γαλλικά» είπε η Έσμα, προσαρμόζοντας ένα βαλκανικό τσιγάρο σε μια πίπα από ελεφαντόδοντο. «Και η γυναίκα του καταγόταν από μια παλιά και εξέχουσα οθωμανική οικογένεια».

Ο Ραχμί αποδείχθηκε ένας καλοπροαίρετος αλλά πανούργος βαλής. Η μακιαβελλική πολιτική του στη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου θα μπορούσε να του είχε κοστίσει τη ζωή. Όμως τα πρώην απόρρητα έγγραφα στο Εθνικό Αρχείο του Κιου αποκαλύπτουν ότι ο Ραχμί βρισκόταν πάντα ένα βήμα μπροστά από τους προϊσταμένους του στην Κωνσταντινούπολη.

Ο Ραχμί Μπέης, μαζί με πολλά μέλη της ελίτ της πόλης, ζούσε στα αριστοκρατικά προάστια που σχημάτιζαν ένα δακτύλιο γύρω από την πόλη. Αυτές οι καταπράσινες συνοικίες – που είχαν ξεκινήσει ως αγροτικοί οι-

κισμοί— ήταν εξαιρετικά δημοφιλείς στη λεβαντίνικη μεγαλοαστική τάξη της Σμύρνης.

Η λεβαντίνικη κοινότητα ήταν μακράν η πλουσιότερη της πόλης. Ευρωπαϊκής καταγωγής, αλλά έχοντας αφομοιώσει τους τρόπους της Ανατολής, τα μέλη της ζούσαν στην Τουρκία από τα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου Γ'. Είχαν βοηθήσει περισσότερο από κάθε άλλη κοινότητα στο πλάσιμο μιας Σμύρνης κατ' εικόνα και ομοίωσή τους – πλούσιας, κοσμοπολίτικης, με μεικτό αίμα και διαφορετικές πολιτισμικές κληρονομίες. Στα εργοστάσια και στα ορυχεία τους εργάζονταν όλοι, ανεξαρτήτως φυλής ή εθνικότητας. Και η έγνοια τους για το εργατικό προσωπικό τους είχε ευγενή κίνητρα και εκδηλωνόταν με φιλανθρωπικές πράξεις. Τις σκοτεινές μέρες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, πολλές οικογένειες της Σμύρνης χρωστούσαν τη ζωή τους στους Λεβαντίνους κροίσους.

Είχαν τα μεγαλύτερα οικονομικά συμφέροντα σε κάθε σχεδόν εμπορική δραστηριότητα της πόλης. Ήλεγχαν τις ναυτιλιακές εταιρείες της Σμύρνης, όπως και τις ασφαλιστικές, τα ορυχεία, τις τράπεζες και τις περισσότερες κερδοφόρες επιχειρήσεις εισαγωγών-εξαγωγών. Τα βαμβακερά υφάσματα και τα χαλιά ήταν δύο από τα σημαντικότερα εξαγώγιμα προϊόντα και τους είχαν εξασφαλίσει τα θεμέλια για τις τεράστιες περιουσίες τους. Άλλη μία εξαιρετικά κερδοφόρα δραστηριότητα ήταν οι εξαγωγές ξηρών καρπών. Επίσης, οι Λεβαντίνοι εισήγαγαν πολλά αγαθά στην Τουρκία, μεταξύ άλλων καφέ, ζάχαρη και γούνες.

Η κλίμακα των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους ήταν πραγματικά τεράστια. Ένας από τους εμπορικούς κλάδους των επιχειρήσεων της οικογένειας Ζιρώ, η Ανατολική Εταιρεία Ταπητουργίας (Oriental Carpet Manufacturing Company), απασχολούσε εκατόν πενήντα χιλιάδες ανθρώπους, πολλοί από τους οποίους ήταν κάτοικοι της Σμύρνης. Η επιχειρηματική αυτοκρατορία των Ουίτταλ –που περιλάμβανε μια τεράστια επιχείρηση εξαγωγής φρούτων– ήταν ακόμη μεγαλύτερη.

Η πλειονότητα των Λεβαντίνων ζούσε στο Κορδελιό, στο Βουτζά ή στον Παράδεισο, τρία από τα πιο ακριβά και περιζήτητα εξοχικά προάστια της Σμύρνης. Στα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα αυτές οι συνοικίες ήταν μέρη ευάλωτα σε ληστρικές επιδρομές, και επικρατούσε μια ατμόσφαιρα

κινδύνου που έλειπε από την υπόλοιπη πόλη. Όταν ο Πέτρος ήταν μικρό παιδί, ληστές είχαν τα λημέρια τους στις χιονοσκεπαστες κορυφές του Νυμφαίου όρους,¹ που αποτελούσε το φόντο της πόλης. Οι εκδρομές για πικ νικ στη λίμνη του Ταντάλου, που γίνονταν με μια άμαξα στην οποία επέβαιναν και Έλληνες μπουζουξήδες, μπορούσαν εύκολα να καταλήξουν σε πιστολίδι. Η Γκουίνεθ Ζιρώ, ηλικιωμένη δέσποινα της οικογένειας Ζιρώ, θυμάται ακόμη τη γιαγιά της να αφηγείται ιστορίες για μια ένοπλη συμπλοκή που είχε διεξαχθεί γύρω από την έπαυλή τους. Πίνοντας τσάι Ερλ Γκρέυ κάτω από τη σκιά μιας καστανιάς, μου έδειχνε το σημείο απ' όπου οι ληστές είχαν πυροβολήσει τον παππού της, πάνω από εκατόν είκοσι χρόνια πριν.

Οι οικογένειες Ζιρώ, Γουντ και Πάτερσον –όπως και πολλές άλλες– ζούσαν σε ανακτορικές επαύλεις. Όλες κατείχαν μυθικές περιουσίες. Όμως, ακόμα και ανάμεσα στους πολύ πλούσιους, δεν έλειπε η αυστηρή ιεράρχηση με κριτήρια ισχύος. Υπήρχε μία οικογένεια στον Μπουρνόβα που ασκούσε μεγαλύτερη επιρροή –και είχε συμβάλει περισσότερο στη δημιουργία του μοναδικού πνεύματος της Σμύρνης– απ' ό,τι όλοι οι γείτονές της μαζί.

Τρίτη, 11 Μαρτίου 1902

Αγαπημένη μου μητέρα,

Είναι υπέροχοι άνθρωποι. Η Έλεν Ουίτταλ... ήρθε να με πάρει στις έντεκα και πήγαμε στο σπίτι παρέα... Ο κύριος Ουίτταλ ήρθε και μας βρήκε, μαζί με μια στρατιά από εξαδέλφες, γιατί όλοι μένουν εκεί μαζί. Το σπίτι είναι τεράστιο, με ψηλοτάβανα, ευρύχωρα δωμάτια, χτισμένο σε έναν κήπο διακοσίων ετών, απέναντι από μια σειρά υπέροχα κυπαρίσσια. Εδώ μένει και η γηραιά βασίλισσα της φυλής, η μητέρα του κυρίου Ουίτταλ, μια πολύ ηλικιωμένη γυναίκα, η οποία μόλις

¹ Στα τουρκικά Νιμφ νταγ. (Σ.τ.Μ.)

μπήκα ήρθε και με φίλησε. Γευματίσαμε κι έπειτα κάναμε μια βόλτα στον κήπο για να μαζέψουμε τριαντάφυλλα και βιολέτες. Η κυρία Χέρμπερτ Ουίτταλ είναι μια πολύ γλυκιά και καλόκαρδη γυναίκα, και η κόρη τους η Έλεν είναι πολύ καλό κορίτσι. Η μέρα ήταν άσχημη, με ξαφνικές μπόρες που διακόπτονταν από διαστήματα ήλιου, έτσι δεν κάναμε τίποτε άλλο ως την ώρα της χαρούμενης σύναξης για το τσάι. Έπειτα, η κυρία και ο κύριος Ουίτταλ κι εγώ πήγαμε να δούμε έναν αδελφό του, τον κύριο Έντουαρντ Ουίτταλ, ο οποίος είναι σπουδαίος βοτανολόγος και έχει έναν πανέμορφο κήπο. Κάνει συλλογή από βολβούς και στέλνει τις νέες ποικιλίες στο Κιου, είναι δε πασίγνωστος στους κηπουρούς – πολύ ενδιαφέρων άνθρωπος κι αυτός, επειδή είναι το δεξί χέρι του βαλλή, ο οποίος τον συμβουλευέται για όλα τα ζητήματα, πράγμα ανήκουστο, όπως λένε. Όμως αυτοί οι άνθρωποι τα πάνε καλά με τους Τούρκους. Ο προηγούμενος σουλτάνος, ο θεός του Αβδούλ Χαμίτ, έμεινε σε αυτό το σπίτι είναι η μοναδική ιδιωτική κατοικία όπου έχει φιλοξενηθεί σουλτάνος.

Όταν η Γερτρούδη Μπελ επισκέφθηκε τους Ουίτταλ της Σμύρνης την άνοιξη του 1902, έριξε μια τολμηρή ματιά σε ένα κλειστό σύμπαν. Η οικογένεια Ουίτταλ είχε συσσωρεύσει υπέρογκη περιουσία τις προηγούμενες πέντε δεκαετίες. Όταν ανέβηκε στο θρόνο της μακρινής Αγγλίας ο βασιλιάς Εδουάρδος Ζ', ασκούσαν μεγαλύτερη επιρροή από ό,τι οποτεδήποτε άλλοτε στη διάρκεια της μακράς διαμονής τους στην Ανατολή. Ο σουλτάνος Αβδούλ Αζίζ είχε πράγματι περάσει το κατώφλι τους, σε μια ασυνήθιστη παραδοχή του γεγονότος ότι αυτές οι εμπορικές δυναστείες βοηθούσαν την καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία να σταθεί στα πόδια της. Έφτασε νωρίς το πρωί και πέρασε ολόκληρη τη μέρα με τους Ουίτταλ, δεχόμενος τους τοπικούς προεστούς σε ακρόαση στο μεγάλο αντίσκηνο του κήπου τους. Έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το βοτανικό κήπο της οικογένειας και «ζήτησε ο ίδιος να τον ξεναγήσουν στην προτεσταντική εκκλησία του Μπουρνόβα, που είχε χτίσει ο κύριος Ουίτταλ πριν από μερικά χρόνια». Επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη, έστειλε

τον υπουργό Εξωτερικών του στη Σμύρνη με κοσμήματα για δύο κυρίες της οικογένειας Ουίτταλ – «ένα ακριβό αναμνηστικό... με μεγάλα μπριγιάντια και μαργαριτάρια».

Περίπου σαράντα χρόνια είχαν περάσει από την επίσκεψη του σουλτάνου και το μεταξύ διάστημα είχε απλώς συμβάλει στο να αυξηθεί η περιουσία της οικογένειας. Η εταιρεία Ουίτταλ εντ Κόμπανυ είχε επεκταθεί και είχε γίνει η μεγαλύτερη επιχείρηση λεβαντίνικης ιδιοκτησίας στη Σμύρνη. «Οι φίλοι μου οι Ουίτταλ... έχουν στα χέρια τους το μεγαλύτερο κομμάτι του αγγλικού εμπορίου, με υποκαταστήματα σε όλη τη νότια ακτή, ορυχεία, κυνηγετικά περίπτερα και ιδιοκτησίες διάσπαρτες σε όλη τη νοτιοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας, όπως και πολλά γιουτ» παρατήρησε η Μπελ.

Οι κύριες κατοικίες τους βρίσκονταν στο προάστιο του Μπουρνόβα, που συνδεόταν με την πόλη σιδηροδρομικώς. Κάθε μέλος της οικογένειας είχε τη δική του θέση στην αμαξοστοιχία. Τέτοια προνόμια ήταν μέρος της καθημερινότητας. Στο κάτω κάτω, ιδιοκτήτες και διαχειριστές του σιδηροδρόμου ήταν οι Βρετανοί.

Περίπλοκες γαμήλιες συμμαχίες είχαν επιτρέψει στην οικογένεια να ενισχύσει ακόμα περισσότερο τον έλεγχό της στην εμπορική ζωή της πόλης. Οι οικογένειες Ουίτταλ, Ζιρώ, Λα Φονταίν, Σαρνώ, Αλιμπέρτη, Ουίλλιαμσον, Πάτερσον και Ρις (μεταξύ πολλών άλλων) είχαν συνάψει γάμους μεταξύ τους και υπήρχαν εκατοντάδες ξαδέλφια. Η τεκνοποιία ερχόταν αβίαστα και σε ετήσια βάση, όπως τα κέρδη της εταιρείας. Μια σύντομη ματιά στα γενεαλογικά τους δέντρα αποκαλύπτει εξαιρετική γονιμότητα και ανησυχητικών διαστάσεων ενδογαμία. Αν ένας νεαρός Ουίτταλ παντρευόταν μία Ζιρώ τη μια χρονιά, την επόμενη κάποιος νεαρός Ζιρώ θα ανταπέδιδε. Η οικογένεια είχε επίσης μια παράξενη προσκόλληση στα ίδια ονόματα, γεγονός που καθιστούσε το γενεαλογικό τους δέντρο σχεδόν ακατάληπτο για τους απέξω. Ας πάρουμε για παράδειγμα τους δύο αδελφούς Ουίτταλ, τον Τσάρλτον και τον Τζέιμς. Οι γιοι του Τσάρλτον ονομάζονταν Τσάρλτον και Τζέιμς. Αλλά και οι γιοι του Τζέιμς ονομάζονταν επίσης Τσάρλτον και Τζέιμς. Όταν κάποιος απ' αυτούς τους Τζέιμς έκανε δικά του παιδιά, ονόμαζε τα δύο Τσάρλτον και το ένα Τζέιμς. Με τον

καιρό, υπήρχαν δεκάδες Τζέιμς και άλλοι τόσοι Τσάρλτον, οι οποίοι μπορούσαν να ισχυριστούν ότι κατάγονταν από τους αρχικούς Τσάρλτον και Τζέιμς. Ένα οικογενειακό δέντρο που συνέθεσε προσφάτως κάποιος απόγονος των Ουίτταλ εκτείνεται σε εβδομήντα και πλέον σελίδες και αποκαλύπτει την πολύπλοκη ενδογαμία των οικογενειών. «Φωνάζαμε τους πάντες θείο και θεία, για να είμαστε σίγουροι» θυμόταν μία από τις εγγονές Ουίτταλ στα απομνημονεύματά της.

Κεφαλή της οικογένειας ήταν η φοβερή και τρομερή Μαγκντελέιν Ουίτταλ, μια τυπική μητριαρχική φιγούρα, απόγονος ενός πρίγκιπα-πειρατή, που διοικούσε το φέουδο της οικογένειας με τον τρόπο Ανατολίτη δεσπότη. Σ' αυτήν έλαχε ο κλήρος να παραμείνει επικεφαλής της οικογένειας επί είκοσι εννέα χρόνια ύστερα από το θάνατο του συζύγου της. Ήταν εκείνη που είχε καλωσορίσει τη Γερτρούδη Μπελ στον Μπουρνόβα: η Μπελ την περιέγραψε ως «βασίλισσα της φυλής».

Και δεν έπεφτε έξω. Η Μαγκντελέιν απέκτησε δεκατρία παιδιά, εννήντα ένα εγγόνια και διακόσια πενήντα έξι δισέγγονα, που όλα τους βοήθησαν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και συνέβαλαν στην ευημερία της πόλης της Σμύρνης. Παράλληλα, η Μαγκντελέιν έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι της για τη διάπλάσή τους. Τους επέβαλλε τη θέλησή της με τέτοια αυστηρότητα και αυταρχισμό, ώστε συνέχισε να τα τρομοκρατεί πολύ καιρό μετά το θάνατό της. Δεν ανεχόταν διαφωνίες και ανυπακοή, και δε δίσταζε να εκφράζει την αποστροφή της για όποιο από τα παιδιά της τολμούσε να αμφισβητήσει τη γνώμη της σε ζητήματα που αφορούσαν την οικογένεια. «Ασκούσε επάνω τους την εξουσία της έως το τέλος» θυμόταν μια δισέγγονή της «και, στο μεγαλύτερο μέρος της ζωής της, ο λόγος της ήταν νόμος».

Με τη δεσποτική της συμπεριφορά και την ακλόνητη πίστη στη σημασία της θέσης της, έμοιαζε να ενσωματώνει όλα τα προτερήματα και τα ελαττώματα των Λεβαντίνων της Σμύρνης. Απαιτούσε όλοι οι απόγονοί της να της υποβάλλουν καθημερινά τα σέβη τους –καθόταν στον κήπο του Μεγάλου Σπιτιού και περίμενε την άφιξή τους–, και για όσους δεν εμφανίζονταν δεν υπήρχε δικαιολογία. Την αποκαλούσαν «γριά ντουντού» –ένα τουρκικό υποκοριστικό που σήμαινε κάτι σαν «γριά παπαγαλίνα».

Συνήθως συνοδευόταν από τον προσωπικό της καβάση (σωματοφύλακα), ένα φοβερό και τρομερό πρώην ληστή, «με ένα κόκκινο ζωνάρι τυλιγμένο τρεις φορές γύρω απ' τη μέση του, όπου είχε σφηνωμένα μαχαίρια, πιστόλια και άλλα φονικά σύνεργα». Φορούσε πάντα ένα κεντητό γιλέκο «και είχε αλυσίδες στο στήθος, που άστραφταν στον ήλιο σε κάθε του κίνηση, καθώς οδηγούσε τη γηραιά κυρία στη σεζ λονγκ της».

Η αγαπημένη γιορτή της Μαγκντελέιν κατά τη χειμερινή σεζόν ήταν το ετήσιο χριστουγεννιάτικο δείπνο της οικογένειας Ουίτταλ, που δινόταν στη χρυσοστόλιστη αίθουσα χορού του Μεγάλου Σπιτιού. Παρευρίσκονταν περί τα εκατό ενήλικα μέλη του στενού οικογενειακού κύκλου, καθώς και πλήθη παιδιών, που θα μπορούσαν όλα να ισχυριστούν ότι κατάγονται από τη Μαγκντελέιν. «Το χριστουγεννιάτικο δείπνο της ήταν ένα από τα γεγονότα της χρονιάς» γράφει ένα απ' αυτά τα παιδιά «όπου, περιτριγυρισμένη από τους αυλικούς της, τα μεγάλα της παιδιά, δεχόταν τους καλεσμένους της με το επιβάλλον ηγεμονίδας της Ανατολής».

Η Γερτρούδη Μπελ σαγηνεύτηκε από τη φοβερή Μαγκντελέιν και τα μέλη της μεγάλης της φαμίλιας. Ήταν άνθρωποι εργατικοί αλλά ξένοιαστοι, και οι ζωές τους έμοιαζαν με ένα μεθυστικό χαρμάνι αριστοκρατικού καθήκοντος και ανέμελης ελαφρότητας. «Οι γιοι της οικογένειας εργάζονται σε διάφορους τομείς των επιχειρήσεων Ουίτταλ» γράφει. «Οι θυγατέρες είναι πολύ γοητευτικές, πολύ πρόσχαρες. Οι μεγάλοι κήποι γειτονεύουν με ταξύ τους και όλη μέρα μπαينوβγαίνουν ο ένας στο σπίτι του άλλου, κουτσομπολεύοντας και γελώντας. Θα έλεγα ότι πουθενά αλλού η ζωή δεν κυλάει τόσο ήσυχα και ευχάριστα».

Την εποχή της επίσκεψης της Μπελ, η εξουσία της ηλικιωμένης Μαγκντελέιν άγγιζε το απόγειό της. Όμως η ισχύς της ήταν περισσότερο συμβολική παρά ουσιαστική. Τα τρέχοντα ζητήματα της επιχειρηματικής αυτοκρατορίας των Ουίτταλ τα χειρίζονταν οι τρεις από τους οκτώ γιους της – ο Ρίτσαρντ, ο Έντουαρντ και ο Χέρμπερτ-Οκτάβιος. Απ' αυτούς, ο Χέρμπερτ ήταν εκείνος που είχε κληρονομήσει την εκρηκτική ιδιοσυγκρασία και την ακατάβλητη ζωτικότητα της μητέρας του.

Σύμφωνα με κάποιο μέλος της οικογένειας, ήταν «αυστηρός και ασυμβίβαστος»· σύμφωνα με κάποιο άλλο, «σκληρός και ασυμβίβαστος». Είχε

ήθος ευπατρίδη και διέθετε απαρέγκλιτη αίσθηση του καθήκοντος. Παρέμεινε στη Σμύρνη μέχρι τα τρομερά γεγονότα του 1922 και υπήρξε σημαντική πηγή πληροφοριών για τη βρετανική κυβέρνηση. Τα εγγόνια του αστειεύονταν μεταξύ τους ότι τα αρχικά του ονόματός του σχημάτιζαν τη λέξη «ΠΩΣ» [HOW]: «κανείς όμως δεν πρόσθετε το ερωτηματικό» θυμόταν κάποιος «[όπως και] κανείς δεν τολμούσε να αστειευτεί, γιατί ήταν ένας άνδρας που προκαλούσε το φόβο». Μία φωτογραφία τραβηγμένη το 1910 αποκαλύπτει την αταραξία του. Σε αντίθεση με τα αδέρφια του, που χαμογελούν καλόκαρδα, το διαπεραστικό του βλέμμα καρφώνει αμείλικτα και ψυχρά το φακό της φωτογραφικής μηχανής.

Ήταν το ενδέκατο από δεκατρία παιδιά, και σε οποιαδήποτε άλλη οικογένεια ίσως είχε αρκεστεί σε μια ταπεινή σταδιοδρομία κληρικού. Ωστόσο ήταν εκείνος, και όχι κάποιος από τους μεγαλύτερους αδελφούς του, ο άνθρωπος που έγινε ο αποτελεσματικός ιθύνων νους της εταιρείας και που κληρονόμησε το Μεγάλο Σπίτι. Το Σπίτι, που, μεγαλειώδες, παγερό και λιτό, αποτελούσε ιδανική απεικόνιση της προσωπικότητάς του.

Το σπίτι είχε αγοραστεί αρχικά από το γερο-Τζέιμς Ουίτταλ το 1820. Από τότε είχε γνωρίσει πολλές επεκτάσεις και ανακαινίσεις και τώρα περιλάμβανε ένα σωρό αίθουσες υποδοχής καθώς και μία χρυσοστόλιστη αίθουσα χορού, τραπεζαρία, σάλα και βιβλιοθήκη. Από αυτά τα δωμάτια οι επισκέπτες απολάμβαναν τη μεγαλειώδη θέα των ορέων της Μαγνησίας,¹ του κωνοειδούς Μπελ Καβέ και του χιονοσκεπούς Νυμφαίου όρους, κατοικίας αιγάγρων και αγριόχοιρων. Ο Χέρμπερτ-Οκτάβιος ήταν μανιώδης κυνηγός και είχε το μεγάλο χολ της εισόδου διακοσμημένο με πλήθος τρόπαια και ταριχευμένα ζώα. Τα εγγόνια του τα τρόμαζε ιδιαίτερα μια μεγάλη μαύρη αρκούδα που στεκόταν φρουρός δίπλα στην εξώπορτα, με τα πάνω άκρα της απλωμένα και αποκαλύπτοντας τα δόντια της σε ένα γρύλισμα.

Όμως, έτρεμαν εξίσου τις θείες τους. Τρεις απ' αυτές, η Τζέιν, η Μπλανς και η Μαίρη, πάντα έκαναν μαζί τον απογευματινό τους περίπατο. «Εκείνη την εποχή ήταν και οι τρεις χήρες» έγραφε ένα από τα εγγόνια τους

¹ Στα τουρκικά Μανισά-Σαρουχάν. (Σ.τ.Μ.)

«και ντύνονταν στα μαύρα από την κορυφή ως τα νύχια. Ήταν μια παράξενη πομπή. Περπατούσαν σε μονή φάλαγγα, χωρίς σχεδόν να λένε κουβέντα η μία στην άλλη, έχοντας ελάχιστα πράγματα να μοιραστούν, εκτός από τον κοινό τους πόθο για άσκηση». Εξίσου τρομακτική ήταν και η θεία Κόραλι. «Ποτέ δεν έμαθα ποια ήταν, αλλά μία φορά το χρόνο ήμασταν υποχρεωμένοι να παρελαύνουμε μπροστά της. Είχε ένα διάσημο παπαγάλο που μιλούσε και υπήρχαν φήμες ότι είχε χρόνια να πλύνει τα μαλλιά της, αλλά τα καθάριζε με κολόνια».

Δεν προκαλούσαν όμως όλα τα μέλη της οικογένειας τον τρόμο, όπως ο Χέρμπερτ-Οκτάβιος και οι χήρες αδελφές του. Ο αδελφός του Ρίτσαρντ, συνεταίρος στην οικογενειακή επιχείρηση, ήταν «ανοιχτοχέρης [και] προσηγής». Σπανίως αποχωριζόταν το ναργιλέ του, που τον κάπνιζε εξίσου μαυισμάς με τους γηγενείς Τούρκους.

Ένας άλλος αδελφός ήταν ο Έντουαρντ, σταθερός αγαπημένος των νεότερων μελών της οικογένειας Ουίτταλ. Η δική του οικογένεια ζούσε σε μία ιδιόκτητη έπαυλη που απείχε λίγα μόνο λεπτά με τα πόδια από το Μεγάλο Σπίτι. Ωστόσο, η κάθε έπαυλη ήταν ένας διαφορετικός κόσμος. «Ήταν ένα υπέροχο σπίτι» θυμόταν η ανιψιά του Έντουαρντ. «Απέπνεε την ανεπιτήδευτη γοητεία και τη χάρη που επιφέρει η καθημερινή χρήση όμορφων αντικειμένων, ήταν γεμάτο ζωντάνια και δίχως ίχνος επίδειξης. Ήταν τεράστιο και εξαιρετικά ανοικτόνοητο, αφού χρειαζόταν ένα σύνταγμα από υπηρέτες για να το φέρουν βόλτα».

Η σάλα και η τραπεζαρία έβλεπαν στο χειμερινό κήπο, γεγονός που τους στερούσε το φως, ενώ οι βαριές κόκκινες βελούδινες κουρτίνες ενίσχυαν το ημίφως. Όμως, υπήρχαν πλήθος θησαυροί που λάμπρυναν το χώρο. «Η τραπεζαρία άστραφτε από τα πολλά ασημικά, και το παλιομοδίτικο ανθοδοχείο στο κέντρο της ήταν ξέχειλο από λουλούδια». Για τα παιδιά, το μοναδικό πρόσωπο που έπρεπε να αποφεύγουν ήταν ο Μάρκο, ο αρχιμάγειρας, που ασκούσε δικτατορική εξουσία στην κουζίνα. «Η μόνη φορά που τον θυμάμαι πραγματικά χαρούμενο ήταν μια Πρωταπριλιά» γράφει ένα από τα παιδιά πολλά χρόνια αργότερα «όταν δέχτηκε να ψήσει βαμβάκι μέσα στο κουρκούτι, για να το σερβίρουμε για πρωινό σε κάποια θεία μας».

Το πάθος του Έντουαρντ Ουίτταλ ήταν η κηπουρική και αφιέρωνε ατελείωτες ώρες στον εντυπωσιακό βοτανικό κήπο του, του οποίου οι απλωτές βραχιές σκαρφάλωναν στις πλαγιές των λόφων. Υπήρχαν κουτσουπιές και γίγχο, πανύψηλα κυπαρίσσια και υπόλευκες μανόλιες. Τεράστιες καστανιές σχίαζαν τις μεγάλες πρασιές τις πιο ζεστές ώρες της ημέρας, ενώ οι τερέβινθοι έδιναν ένα πιπεράτο άρωμα στην ατμόσφαιρα. Για τα πλήθη των παιδιών που έπαιζαν εκεί ήταν πραγματικός παράδεισος. Από τις κληματαριές κρέμονταν κούνιες και τα ξαδέλφια έπαιζαν όλα μαζί, σβήνοντας τη δίψα τους με ζουμερά πορτοκάλια και κίτρα που έπεφταν από τα δέντρα.

Ο Έντουαρντ Ουίτταλ συντηρούσε πολλά θερμοκήπια, στα οποία καλλιεργούσε και πολλαπλασίαζε δείγματα σπάνιων και εξωτικών φυτών. Είχε επίσης ένα μεγάλο ορεινό κτήμα στις πλαγιές του Νυμφαίου, όπου καλλιεργούσε βολβούς, και έναν οπωρώνα στο χωριό. Έστελνε δεκάδες χιλιάδες είδη στο διευθυντή του Βοτανικού Κήπου του Κιου, και ένα είδος ορχιδέας και ηράνθεμου είχαν πάρει το όνομά του. «Η χαρά του Ουίτταλ δεν περιγράφεται» σημειώνει σε μια επιστολή του ο αρχικηπουρός του Κιου.

Τέτοιες επιπόλαιες ασχολίες ποτέ δεν είχαν θέση στο Μεγάλο Σπίτι, που ο κήπος του ήταν λιτός και γεμάτος με «μάλλον πληκτικούς θάμνους». Αυτό που ξεχώριζε κυρίως ήταν μια μακριά λεωφόρος από κυπαρίσσια, η οποία οδηγούσε στην καγκελένια πύλη. Η πύλη έβγαζε στην κεντρική πλατεία του Μπουρνόβα – το σημείο όπου τέμονταν πέντε δρόμοι, ανάμεσά τους και η βασική οδική αρτηρία που οδηγούσε στη Σμύρνη.

Η καθεμία από τις κατοικίες των Λεβαντίνων είχε ένα φλωρεντινό υπόστυλο ακριβώς έξω από την πύλη της. Εκεί μαζεύονταν τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας τα απογεύματα, για να κουτσομπολέψουν και να σχολιάσουν τα συμβάντα της ημέρας. Όλοι στέκονταν «σούζα» μπροστά στη γρια-Μαγκντελέιν, που εμφανιζόταν με τη συνοδεία του σωματοφύλακά της, ο οποίος, «με το ραβδί στο χέρι, έστεκε στο πλάι της σαν τιμητική φρουρά. Οι επικεφαλής όλων των καραβανιών που περνούσαν από το χωριό έπρεπε να ξεπεζέψουν από τα γαϊδούρια τους και να υποκλιθούν ενώπιόν της» θυμάται κάποιος. «Αν το παρέλειπαν, ο καβάσης τους μάθαινε τρόπους στα γρήγορα».

Η έπαυλη που υψωνόταν δίπλα στο Μεγάλο Σπίτι ήταν ιδιοκτησία της

οικογένειας Γουντ, άλλης μιας πανίσχυρης οικογενειακής δυναστείας, που ζούσε υπό την αριστοκρατική εποπτεία του κυρίου Ερνέστου. Επρόκειτο για έναν τυπικό και άκαμπτο άνθρωπο, που, ακόμα και για τα εδουαρδιανά πρότυπα, έμοιαζε να ανήκει σε άλλη εποχή. Θεωρούσε καθήκον του να βγάζει τις κυρίες της οικογένειας βόλτα με την άμαξά του και τηρούσε το πρωτόκολλο με σχολαστική ακρίβεια. «Αυτές οι εκδρομές ήταν απαράμιλλης μεγαλοπρέπειας» θυμάται κάποιος. «Η συμπεριφορά προς τις κυρίες, οι απαραίτητες διευθετήσεις για να βολευτούν άνετα τα σκυλιά και οι αλλαγές της τελευταίας στιγμής απαιτούσαν χρόνο. Τα σκυλιά ήταν πηγή συνεχούς ενόχλησης, όπως και ο Γιάνκο, ο θεόκουφος αμαξάς. Όποτε η θεία Λίζα ήθελε να του δώσει να καταλάβει ότι έπρεπε να σταματήσει, τον χτυπούσε με τη λαβή της ομπρέλας της».

Υπήρχαν πολλοί ακόμα εκκεντρικοί που είχαν διαλέξει ως τόπο διαμονής τους τον Μπουρνόβα. Ο «θείος Φρανκ» περιδιάβαζε το χωριό με δύο γεμάτα περίστροφα, τα οποία άδειαζε πάνω στους θάμνους όποτε ήταν μπουρινιασμένος με κάτι. Ο Ουάλλας Τάρρελ ήταν εξίσου εκρηκτικός. «Ήταν δικηγόρος» θυμόταν ο Έλντον Ζιρώ «αλλά ποτέ δεν είχε κερδίσει υπόθεση, καθώς αρπαζόταν με το δικαστή και συχνά κατέληγε στο ίδιο κελί με τον πελάτη του».

Οι Λεβαντίνοι ήταν οι περισσότεροι κάτοικοι στον Μπουρνόβα, αλλά στο χωριό ζούσε και μεγάλος αριθμός εύπορων Ελλήνων και Αρμενίων –οικογένειες όπως οι Γκασπαριάν και οι Ελμασιάν– που είχαν επιλέξει να χτίσουν τις βίλες τους δίπλα σε αυτές των Λεβαντίνων. Τα τέκνα των Ουίτταλ συναναστρέφονταν άνετα τους γόνους αυτών των οικογενειών και συχνά πήγαιναν μαζί τους στις λειτουργίες του τοπικού ορθόδοξου ναού. Πολλά χρόνια αργότερα, ένα απ' αυτά τα παιδιά θυμόταν ακόμα τον Έλληνα ιερέα «με τα μακριά μαύρα ράσα του, το καλημαύχι του και τα μακριά του μαλλιά πιασμένα κότσο... ήταν μια μορφή που απέπνεε δέος». Πρόσθεσε ότι «μπορούσες να τον φανταστείς να ανέρχεται αποφασιστικά στους ουρανούς πάνω σε ένα πύρινο άρμα, ενώ ο δικός μας ήπιος, νηφάλιος εφημέριος θα δίσταζε ακόμα και να καλέσει ταξί».

Ο Έλληνας ιερέας ήταν στενός φίλος της οικογένειας Ουίτταλ και τακτικός επισκέπτης του Μεγάλου Σπιτιού. «Ερχόταν για να επισκεφθεί τους υπηρέτες και για να ευλογήσει το σπίτι, συγκεκριμένες εποχές του χρόνου». Το ίδιο έκανε και ο καθολικός ιερέας, ο περ Ιννοσέντ. «Ήταν εξαιρετικά κοινωνικός και, όποτε ερχόταν, έπαιρνε πρωινό με το θείο μου και είχαν παρατεταμένες φιλοσοφικές συζητήσεις».

Οι αριστοκρατικές οικογένειες του Μπουρνόβα ένιωθαν πολύ άνετα με τα μέλη οποιασδήποτε κοινότητας, της λεβαντίνικης, της ελληνικής, της αρμενικής ή της τουρκικής. Μια κόρη των Ουίτταλ θυμάται τον πατέρα της να ξεκινάει για χειμερινά επιχειρηματικά ταξίδια στην καρδιά της Ανατολίας, ντυμένος με κάπα και καπέλο από αστρακάν, ίδιος με Τούρκο. «Όταν φιλοξενούμαστε στα σπίτια των Τούρκων συναδέλφων του, γινόταν ένα με το περιβάλλον και ένιωθε τρομερά άνετα. Είχε συνηθίσει τους τρόπους και τις συζητήσεις τους, και πάντα του φέρονταν σαν να ήταν ένας απ' αυτούς. Καθόταν σταυροπόδι στο πάτωμα και έτρωγε από το κοινό πιάτο».

Η επαγγελματική ζωή των Λεβαντίνων διανθιζόταν από ατέλειωτες ώρεςσχόλης και παιχνιδιού. Η ιστιοπλοΐα ήταν μία από τις πιο δημοφιλείς δραστηριότητες στην εδουαρδιανή Σμύρνη, και πολλές οικογένειες είχαν στην ιδιοκτησία τους τουλάχιστον ένα μηχανοκίνητο κότερο ή ένα μικρό ιστιοφόρο. Το μεγαλύτερο απ' αυτά τα κότερα, ένας αληθινός Λεβιάθαν εκατόν εξήντα τόνων που ονομαζόταν *Αμπάφνα*, ανήκε στον Άλμπερτ Αλιόττι, απόγονο μιας από τις πλουσιότερες οικογένειες της Σμύρνης. Οι Λα Φονταίν κατείχαν τρία μηχανοκίνητα κότερα, όπως και οι Ουίτταλ, ενώ η οικογένεια Ζιρώ είχε ένα γιοτ και ένα μηχανοκίνητο κότερο. Αυτό το τελευταίο σκάφος ονομαζόταν *Έλεν Μέυ* και ήταν το αγαπημένο παιχνίδι του Εντμόν Ζιρώ, ο οποίος είχε παντρευτεί μία από τις πάμπολλες εγγονές της Μαχιντελέιν Ουίτταλ.

Ο Εντμόν συνέγραψε ένα βιβλίο με τίτλο *Days off with Rod and Gun* [*Μέρες ανεμελιάς με ψάρεμα και κυνήγι*]. αν λάβουμε υπόψη ότι περνούσε εννέα μήνες το χρόνο ρεμπελεύοντας πάνω στο *Έλεν Μέυ*, αυτές οι μέρες ανάπαυλας θα πρέπει να εμφανίζονταν με μεγάλη συχνότητα. «Ανάμεσα στο 1908 και το 1914, η Σμύρνη έζησε τις πιο ευτυχισμένες και ανθηρές ημέ-

ρες της» γράφει «και στη διάρκεια αυτών των χρόνων της ευμάρειας, οι βόλτες με ιστιοφόρο γύρω από τη Σμύρνη είχαν την τιμητική τους». Οι ιστιοπλόοι ξεκινούσαν την Παρασκευή και επέλεγαν να αγκυροβολήσουν στα ανοιχτά των τουρκικών ακτών, ώστε να «κυνηγούν θηράματα στην ξηρά ή απλώς να περνούν ευχάριστα την ώρα τους ο ένας με τη συντροφιά του άλλου». Μία φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στο βιβλίο του Εντμόν τούς απεικονίζει να τεμπελιάζουν ανέμελοι στο κατάστρωμα, φορώντας λευκά βαμβακερά ρούχα και φάθινα καπέλα, και να απολαμβάνουν τη δροσερή αύρα της θάλασσας. Ο Εντμόν και οι φίλοι του συχνά σάλπαραν για το Μακρονήσι, που βρισκόταν καταμεσής του κόλπου. Ο Εντμόν απολάμβανε τόσο αυτές τις εκδρομές ώστε το 1913 συνέλαβε το σχέδιο να αγοράσει γη στο νησί και να χτίσει εκεί μία θερινή κατοικία.

«Ωστόσο, το σχέδιο αποδείχθηκε δύσκολο στην υλοποίησή του» έγραψε αργότερα. «Σε εκείνη τη μικρή, απομονωμένη κοινότητα, η γη θεωρούνταν οικογενειακή περιουσία και άλλαζε χέρια σπάνια, ίσως και ποτέ. Η πώληση γης σε έναν ξένο ήταν κάτι ανήκουστο».

Όμως, όπως πολλοί Λεβαντίνοι, ο Εντμόν δεν ήταν στ' αλήθεια ξένος. Μιλούσε άπταιστα τα ελληνικά και είχε εξαιρετικές σχέσεις με την ελληνική κοινότητα. Μετά από φιλικές διαπραγματεύσεις απέκτησε την αναγκαία έκταση και κατασκεύασε ένα σπίτι στο χείλος ενός γκρεμού, με εντυπωσιακή θέα σε όλο τον κόλπο. Εφεξής, το Μακρονήσι έγινε τακτικό σημείο συνάντησης για όλους τους Λεβαντίνους ιστιοπλόους της Σμύρνης.

Ο πλούτος του Εντμόν προσπόρισε πολλά οφέλη στο χωριό· εγκατέστησε ηλεκτρικό ρεύμα στις καλύβες των ψαράδων και στήριξε οικονομικά την κοινότητα. Σε ανταπόδοση, οι κάτοικοι του πήγαιναν φρούτα και λαχανικά. Στα σκοτεινά χρόνια που ακολούθησαν, είχαν ακόμη σημαντικότερους λόγους για να του είναι ευγνώμονες. Η ευγενής αίσθηση καθήκοντος του Εντμόν θα έσωζε τις ζωές πολλών κατοίκων του Μακρονησιού.

Η ιστιοπλοΐα ήταν μία από τις πολλές ψυχαγωγικές δραστηριότητες που απολάμβαναν οι Λεβαντίνοι. Στα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα, οι Ουίτταλ, οι Ζιρώ και οι γείτονές τους διασκέδαζαν επίσης με εντυπωσιακούς χορούς και δεξιώσεις. Την άνοιξη του 1907, για παράδειγμα, η αγαπημένη λέσχη του Χέρμπερτ-Οκτάβιου, το Σπόρτινγκ Κλαμπ, φιλοξένησε ένα φαντασμαγο-

ρικό γκαλά με μουσική και θεατρικά ιντερλούδια, που διήρκεσε όλη νύχτα. Συγκεντρώθηκε ένα πολύ μεγάλο χρηματικό ποσό για το ισραηλιτικό ορφανοτροφείο της πόλης και εξασφαλίστηκε η συνέχιση της λειτουργίας του, προς όφελος πολλών αγοριών και κοριτσιών. Η σύνθεση της οργανωτικής επιτροπής του φιλανθρωπικού γκαλά ήταν τυπικά λεβαντίνικη: την αποτελούσαν τρεις Τούρκοι, ένας Έλληνας, ένας Εβραίος και ένας Αρμένιος, μαζί με αντιπροσώπους από όλα τα ευρωπαϊκά έθνη της Σμύρνης.

Τέτοιες φιλανθρωπικές βραδιές δεν ήταν σε καμία περίπτωση κάτι ασυνήθιστο: ο Χέρμπερτ-Οκτάβιος λάμβανε ασταμάτητα επιστολές που τον ευχαριστούσαν για το φιλανθρωπικό του έργο. Και εκείνος, όπως όλοι οι επιχειρηματικοί συνεταίροι του, διέθετε ένα μέρος της περιουσίας του σε νοσοκομεία, γηροκομεία και ορφανοτροφεία.

Οι εδουαρδιανοί επισκέπτες της Σμύρνης δεν μπορούσαν να βγάλουν ασφαλή συμπεράσματα για αυτές τις λεβαντίνικες οικογένειες, που η καταγωγή τους ήταν εξίσου υβριδική με των υακίνθων που καλλιεργούσε ο Έντουαρντ Ουίτταλ στο θερμοκήπιό του. Ένας Βρετανός υποπρόξενος τους περιέγραψε ως «πιο ένθερμους πατριώτες απ' όσο μπορεί να είμαστε εμείς οι ίδιοι στην πατρίδα». Όμως, σπανίως επισκέπτονταν τις μητέρες πατρίδες και, παρόλο που οι Ουίτταλ επέλεγαν αποκλειστικά αγγλικά ονόματα για τους γιους τους, η μία πλευρά της οικογένειας είλκε την καταγωγή της από τη Βενετία – ήταν απόγονοι της μεγάλης δυναστείας των Κορτάτσι. Άλλες οικογένειες της Σμύρνης αποκάλυπταν περισσότερο τις μεικτές ρίζες τους πολλές είχαν γιους και θυγατέρες που τα ονόματά τους – Πόλυκαρπ, Ορτάνς και Φραντσέσκι – προδίδαν ακριβώς τη μεικτή καταγωγή τους.

Καθώς μιλούσαν άπταιστα πέντ' έξι γλώσσες και ήταν εξαιρετικά πλούσιοι, οι ζωές τους έδειχναν απρόσβλητες από τις καθημερινές έγνοιες. Όμως, χωρίς ο Χέρμπερτ-Οκτάβιος ή κάποιος άλλος γείτονάς του από τον Μπουρνόβα να έχει ιδέα, οι Λεβαντίνιοι εισέρχονταν γρήγορα στο λυκόφως της θελκτικής ζωής τους. Έλαχε σε έναν ξένο, έναν εκκεντρικό Άγγλο ονόματι Ουίλλιαμ Τσάιλντς, να προειδοποιήσει αυτούς – και τα υπόλοιπα μέλη των μη τουρκικών κοινοτήτων της Σμύρνης – ότι η ώρα του τέλους δε θα αργούσε.

Διαβάστε τη συνέχεια στο βιβλίο.